

УДК 327:355(477):659.3

**ГІБРИДНІ ІНФОРМАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНІ
ТЕХНОЛОГІЇ МАНІПУЛЮВАННЯ
СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМІСТЮ ПІД ЧАС
ОКУПАЦІЇ КРИМУ****HYBRID INFORMATION-POLITICAL
TECHNOLOGIES OF MANIPULATION PUBLIC
CONSCIOUSNESS DURING THE OCCUPATION
OF CRIMEA****Ніколаєнко Н. О.,**

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології,
Миколаївський національний університет
ім. В. О. Сухомлинського (Миколаїв, Україна),
e-mail: nikvlad96@ukr.net, ORCID:
orcid.org/ 0000-0002-2558-4749

Nikolaienko N. O.,

Doctor of Political Sciences, Full Professor, Head of
Political Science Department at V. O. Sukhomlynskyi
National University of Mykolaiv (Mykolaiv, Ukraine),
e-mail: nikvlad96@ukr.net, ORCID:
orcid.org/ 0000-0002-2558-4749

Актуальність теми зумовлена тим, що проведена інформаційно-пропагандистська кампанія із залученням російських спецслужб спричинила потужний деструктивний вплив на свідомість громадян України, місцеве населення Криму і суміжних територій та перетворилася на чинник загрози національній безпеці держави. Зроблено спробу визначити інформаційну складову сучасного виду російської агресії проти України. Розглянуто основні прийоми та засоби маніпулятивних інформаційних технологій в рамках гібридної війни, які формують суспільну свідомість. В роботі зазначено, що застосування широкого спектру дезінформаційних заходів сприяло формуванню серед громадян України позитивного або нейтрального ставлення до акту відторгнення АРК. Авторські висновки ґрунтуються на періодичній пресі та на узагальненні доробків українських дослідників.

Ключові слова: гібридна війна, деструктивні технології, дестабілізація, інформаційна війна, маніпуляція, засоби масової інформації.

Relevance of the topic is due to the fact that the information and propaganda campaign with the involvement of Russian intelligence agencies caused a powerful destructive influence on consciousness of today's Ukrainian citizens, local population of Crimea and adjacent territories and turned into a factor of threat to the state national security. An attempt was made to determine the information component of the modern type of Russian aggression against Ukraine. The main techniques and means of manipulation information technologies within the hybrid warfare, also their influence on public consciousness, are considered. The paper states that the implementation of a wide range of disinformation measures promoted the formation of positive or neutral attitude among Ukrainian citizens to the act of rejection of the ARC. The author's conclusions are based on the analysis of the periodicals and on the synthesis of the Ukrainian researchers' works.

Keywords: hybrid warfare, destructive technologies, destabilization, information warfare, manipulation, mass media.

Гібридна війна складається з комплексу технологій інформаційного та психологічного впливу, який спрямовано на трансформацію стану масової та індивідуальної свідомості та психологічного самоусвідомлення громадян конфліктуючих сторін. Маніпулятивні інформаційні технології гібридної війни складаються з маніпулятивно-пропагандистських компонентів інформаційно-психологічної зброї, спрямованих на придушення, знищення, дезорганізацію, дезорієнтацію, дезінформацію, дезаптацію спротиву агресії.

Аналіз досліджень, присвячених проблематиці гібридної війни та їх комунікаційної складової

присвячена значна кількість наукових робіт, зокрема, вітчизняних науковців та політологів: Ю. Горбань, В. Гулай, О. Сищук. Значний внесок в проблематику інформаційної складової гібридної війни здійснили В. Горбулін, Т. Ісакова.

Метою статті є дослідження інформаційної складової гібридної війни, основних прийомів та методів комунікаційного впливу на суспільну свідомість під час окупації Криму.

Більшість сучасних дослідників гібридної війни, визначаючи певні її особливості, особливу увагу звертають на інформаційну складову, справа в тому, що попереду збройної агресії («зелені чоловічки», «ввічливі люди» та ін.) просувається інформаційна підготовка населення території, яке планується захопити, та знищуються всі ознаки незаконності такого втручання, як приклад: «народний мер», «народний губернатор», «народна самооборона», «возз'єднання Криму». Окремо підсилюється чуттєва негативна характеристика противника: «бойовики», «карателі», «каральна операція», «хунта», «самопроголошена київська влада», «самопроголошений прем'єр» та інше.

Усвідомлення необхідності і непересічної важливості впливу гібридних технологій на свідомість громадян також приходить коли починаємо аналізувати комунікаційну діяльність. Саме комунікаційна діяльність, як складова гібридної війни передбачає масований психологічний вплив через емоційний, а не логічний, розумовий спосіб донесення інформації до громадян [12]. В даному випадку мається на увазі зміщення акцентів і сутності інформаційного повідомлення на форми комунікаційної взаємодії, де основними завданнями є пошук ефективних шляхів такої подачі споживачам, формування потрібних асоціацій і образів у свідомості громадян [18, с. 143].

Фактично сьогодні протилежна сторона зазначає, що маніпулятивні свідомісні технології почали застосовуватись ще з 2006–2007 рр. [4, с. 177]. Перші спроби створення симуляції реальних подій та донесення до громадян за допомогою цілого комплексу інформаційних каналів продемонстрували свою впливовість та важливість, наприклад, «фашисти в Києві», «звірства каральних батальйонів», «розп'яті хлопчики», порушення міжнародних норм і використання заборонених видів озброєння тощо. Всі ці приклади симуляції спрямовані на те, щоб замінити об'єктивні уявлення цільових груп про характер триваючого конфлікту штучно створеними «інформаційними фантомами», які йдуть на користь агресору [3, с. 3].

Аналізуючи інформаційні політичні технології можна відразу побачити характерну особливість їх побудови – всі вони або частково, або повністю запозичені з пропагандистських кліше та прийомів часів Російської імперії або Радянського Союзу.

Захоплення Кримського півострову Російською Федерацією супроводжувалось також маніпулятивними гібридними технологіями впливу на свідомість громадян України як на самому півострові, так і решти України, а тому притягує увагу спеціалістів і залишається актуальною темою

сьогодні. Фактично було застосовано новітні гібридні засоби проведення акту агресії до України із залученням значного арсеналу інформаційних заходів, а отже цікавим залишається аналіз ознак інформаційної агресії та попередження в майбутньому їх застосування стосовно інших територій нашої держави як з боку Російської Федерації, так і інших країн. Вже стало остаточно зрозуміло, що мирне відторгнення частини суверенної країни північним сусідом стало втіленням на практиці гібридної війни. Практично ми стали свідками того, як задовго до прибуття «зелених чоловічків» було розпочато сплановану інформаційну війну і обробку населення. Друковані, теле- й радіо медіа здійснювали системне та інтенсивне насичення інформаційного простору дезінформаційними матеріалами, активну участь приймали також Інтернет ресурси. Було створено квазіреальність в якій активну роль зіграли як політичні діячі, так і представники культури і техніки які користувались заслуженим авторитетом. Впливаючи своїми поглядами на пересічних громадян вони схилили населення провести та прийняти активну участь в так званому референдумі і включенні Криму і Севастополя до складу Російської Федерації [13, с. 75].

Окремі прояви потенційних проблем почали з'являтися в результаті парламентських виборів 2006 р., коли представники Партії регіонів і «Русского блока» робили перші спроби перешкоджати діяльності місцевих засобів масової інформації. Справа полягала в тому, що ЗМІ засновані місцевими мешканцями видавали медіа продукт який пропагував антиєвропейські ідеї, проти зближення з НАТО, кримських татар з їх перевагами, на підтримку російського статусу Криму [20, с. 6]. Телебачення ж контролювалось центральною владою і тому репрезентували проєвропейські цінності [16]. На медійному просторі почали розгортатись ідеологічні війни, здійснювались спроби замінити неугодних власників засобів масової інформації.

Спланованість анексії Криму тепер чітко простежується тими зовнішніми ознаками які почались ще в 2006 р. Наприклад, саме в цей час з трибуни Держдуми лунають виступи депутатів К. Затуліна, В. Жириновського з неприкритими закликами здійснити відділення Криму від України за проєвропейську орієнтацію київської влади і неможливості координувати українську зовнішню політику [11, с.13]. Наступним яскравим прикладом триваючої ідеологічної обробки населення був виступ в м. Севастополі з нагоди 225-річчя Чорноморського флоту РФ мера м. Москви Ю. Лужкова з пропозицією порушити питання про повернення м. Севастополя Росії [14]. За такі сепаратистські заклики Ю. Лужкова було оголошено персоною нон-грата в Україні [7, с. 215].

Було сформовано і імплантовано у суспільну свідомість ідею, що Крим – це територія з «російськими коренями» і обґрунтовано історичними фактами та сюжетами. Слід зазначити також, що територія Криму традиційно була полікультурним регіоном, де мешкало біля 125 націй та народностей [13, с. 75]. Це був єдиний регіон

з мовленням засобів масової інформації сімома мовами. На час захоплення на території регіону працювало 79 телерадіоорганізацій, в тому числі 13 телекомпаній ефірного мовлення; 4 приватні проводові радіоредакції, 14 FM радіостанцій; 5 комунальних радіоредакцій; 39 приватних кабельних телерадіокомпаній та багато інших національних засобів масової інформації [15].

Головну роль відігравали Держтелерадіокомпанія «Крим» і Чорноморська ТРК. Особливо цікавим було те, що на телеканалі «Крим» виходили в ефір передачі російською, українською, кримськотатарською, грецькою, болгарською, німецькою та вірменською мовами. Існує думка Т. О. Ісакової про те, що домінування російськомовного медіа продукту було обумовлено історичними чинниками: родинними зв'язками, а також недостатньою кількістю відповідної конкурентної якості кримських ЗМІ [13, с. 76]. Статистика свідчила, що друковані ЗМІ поділялись таким чином: 72% російські, 17% – українські, 8% – кримськотатарські і по 1% – англійські, німецькі, грецькі [10, с. 111].

Аналізуючи різні техніки та прийоми маніпулятивно-інформаційних технологій впливу на свідомість громадян Криму, автори аналітичної доповіді «Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії» виокремили основні, дієві механізми зазначених методів, а саме:

- технологія «інформаційної блокади». Вона була спрямована на формування фактичного інформаційного вакууму в українських засобах масової інформації в АРК з метою безальтернативного подання фактів, їх інтерпретація, оцінка, формування ставлення у споживачів, фільтрація змісту донесених фактів про події в Україні та Криму;

- технологія контекстуального блокування, тобто здійснювався блокувальний контроль інформаційного простору ЗМІ, жорсткий контроль вербальних позначень, наприклад могло використовуватись лише словосполучення «повернення Криму», замість приєднання, чи анексія [12; 8, с. 70].

- «використання медіаторів» – тобто демонстрація носіїв певної думки, підходу, оцінки. В якості медіаторів використовувались для різних аудиторій різні авторитети, неформальні лідери, політичні діячі, представники різних релігійних конфесій, діячі науки, культури, мистецтва, військові, спортсмени тощо [12; 6, с. 104];

- технологія «ефект ореолу», тобто здійснювалось відвідування російських авторитетних діячів спорту, культури, політики до Криму, що сприяло підвищенню статусу зусиль РФ в напрямку повернення Криму і «легалізації» «референдуму» кримчан. Типовим було відвідування 26 лютого 2014 р. півострову російськими діячами І. Родніна, М. Валусь, В. Терешкова, С. Миронов [12; 3, с. 3];

- технологія «анонімного авторитету», яка передбачає цитування документів, оцінок експертів, свідків звітів та інших матеріалів, при цьому не згадувалися імена джерела повідомлення [12; 1].

– технологія «упереджувального удару», завдяки якій потрібна інформацію першою поступала до споживача та формувала бажане уявлення про події;

– маніпулятивна техніка «переписування історії», наприклад: «После развала СССР россияне не переставали считать Крым своим», «Развал СССР превратил фарс в трагедию: сотни тысяч русских жителей полуострова оказались оторваны от своей исторической родины» [12; 8, с. 70];

– метод «зворотнього зв'язку» який полягає в створенні відповідної реакції реципієнтів інформації на певні події. Наприклад, яскравим спілкування народу з Президентом В.В.Путіним в режимі он-лайн, що було насправді театральною виставою [12].

– технологія «псевдо соціологічні опитування» а також «рейтингвання», завдяки яким формувалась громадська думка, а не реально віддзеркалювалась життєва ситуація, наприклад: «более 90 процентов граждан считают, что Россия должна защищать интересы русских и представителей других национальностей, проживающих в Крыму» [12; 8, с. 71];

– метод «констатації факту». Фальсифіковані факти кореспондентами подавались як сюжет про новини, аналіз результатів соціологічних опитувань, завдяки чому у споживачів інформації відразу знижувалась критичність сприйняття навіюваної інформації, наприклад: «Крым – один из самых известных в мире исторических регионов России» [12; 9];

– техніки навіювання: «свідки подій», «ефект присутності», «емоційний резонанс», здійснювалась відеорекострукція змісту та підводився емоційний ряд [12; 19];

– техніка «психологічного шоку», яка втілювалась в демонстрації «насильницьких» дій кримських татар проти проросійських громадян в Криму. Системно ЗМІ намагались дестабілізувати ситуацію нагнітанням анти ісламських настроїв звинувачуючи Меджлис кримськотатарського народу» [12; 1];

– техніка «сенсаційності», тобто підвищення рівня нервозності і підрив психологічного захисту громадян Криму, фактично всі новинні блоги в російськомовних ЗМІ щодо України мали саме сенсаційне забарвлення: «Ситуация в Крыму продолжает накаляться», «Последняя экономическая надежда Крыма рухнула», «Крым оставили без правительства», «А ведь кризис только нарастает» та ін. [12];

– технологія «коментування» подій, що створювало необхідний контекст для сприйняття інформації в цілому, такі репортажі супроводжувались власною інтерпретацією матеріалу коментатором [12; 2];

– техніка «перспективи» втілювалась в тому, що ЗМІ подавали коментарі тільки однієї сторони конфлікту, таким чином створювалась однобічна перспектива;

– прийом «відволікання уваги», що реалізувався комбінуванням різнопланової інформації, як приклад, в радіопрограмах для таксистів поруч

з періодичною рекламою влітались інформаційні повідомлення в стислій і доступній формі.

– техніки «зміщення акцентів», «створення проблем», «створення загрози», які створювали високий рівень значущості вигаданих проблем для населення, оскільки, як правило, найбільш актуальними люди вважають саме ті проблеми, які найдокладніше висвітлюються в засобах масової інформації;

– «принцип контрасту» журналістам вдалося натякнути на «несхожість» Криму і решти України;

– техніка «класифікації» [12; 14]. Саме застосування класифікаторів, які описують об'єкти чи події, сформульована інформація форматується таким чином, щоб одержувач повідомлення несвідомо сприймав нав'язане йому визначення ситуації, це були слова і поєднання, що описують власну «позитивну і конструктивну позицію»: «восстановление мира и стабильности», «наши русскоязычные братья», «великий славянський народ» [12; 15].

Таким чином, триваючий комунікаційний вплив, в арсеналі якого присутні методи інформаційно-політичних технологій продемонстрував важливість використання елементів протидії в інформаційній війні. Причому слід не лише спростовувати сфальсифіковані події, новини а також розробляти методи протидії та формувати свідомісний інформаційний простір агресора. Російська Федерація безпосередньо чи через контрольовані нею інформаційні канали й надалі використовуватиме маніпулятивні інформаційні компоненти політичних технологій.

Здійснена спроба аналізу реальної інформаційної ситуації в Україні на території АРК протягом 2013–2018 рр., засвідчує актуальність дослідження важливої комунікаційної складової гібридної війни. Наразі військова агресія та анексія Криму спричинили не лише людські, матеріальні, а й морально-психологічні втрати для України. На думку автора для подолання поразок, прорахунків та недоліків слід створити адекватну програму дій у відповідь на інформаційні дії агресора і намагатися протидіяти не тільки у військовому контексті, а й інформаційному, притому, поєднуючи їхні методики та засоби.

Отже можна зазначити, що проведена інформаційно-пропагандистська кампанія із залученням російських спецслужб, застосування широкого спектру дезінформаційних заходів спричинили потужний деструктивний вплив на свідомість громадян України, місцеве населення Криму і суміжних територій, що сприяло формуванню їх позитивного або нейтрального ставлення до акту відторгнення півострова та перетворилося на чинник загрози національній безпеці держави.

Список використаних джерел

1. 'В Крыму начали информационную войну против мусульманских организаций'. [online] Доступно: <http://www.araid.org/ru/>

2. 'В информпространстве Крыма не осталось негодных к оккупационным властям СМИ – правозащитники'. [online] Доступно: <http://interfax.com.ua/news/general/248113.html>

3. Горбулін, В., 2015. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу, *Дзеркало тижня*, №2 (24 січня), с.3.
4. Голово, ВВ., 2015. «Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.)», *Український історичний журнал*, Вип.3 (№522), с.176–193.
5. Горбань, ЮО., 2015. «Інформаційна війна проти України та засоби її ведення», *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. [online] Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2015_1_21
6. Гай-Нижник, П., 2016. «Російсько-українська війна: особливості розв'язання військово-політичного конфлікту на Сході і Півдні України за сучасних геополітичних умов», *Українознавство*, №4, с.103–121.
7. Гулай, В., 2016. «Розгортання «гібридної» війни Російської Федерації в умовах системної кризи державної організації України: інформаційно-комунікативні аспекти», *Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століть: [монографія]*, Вінниця: ТОВ «Нілан–ЛТД», с.214–230.
8. Gulay, V., 2015. «Манипулятивно-пропагандистская составляющая «гибридной» войны Российской Федерации против Украины: мифологема прошлого и новые имперские императивы», *Studia Spoleczne*, №13, s.69–79.
9. «Двенадцать заявлений Путина, которыми Гитлер бы гордился». [online]. Доступно: <http://www.charter97.org/ru/news/2015/4/8/146712/>
10. Егорова, ЛГ., 2010. «Пространство печатных СМИ Крыма: концепция презентации», *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»*, Т.26 (65), №3, с.110–119.
11. Залізняк, Л., 2016. «Україна та Росія: війна цивілізацій», *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: мат. Всеукр. наук.-практ. конф.*, К.: МП Леся, с.12–31.
12. «Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналіт. доповідь», 2016, за заг. ред. А Баровської, К.: НІСД, 109 с.
13. Ісакова, ТО., 2015. «Манипулятивні технології Російської Федерації під час анексії Криму: особливості застосування», *Стратегічні пріоритети*, Вип.37, с.74–82.
14. «Крым. Путь на Родину». [online] Доступно: <http://www.vesti.ru/videos/show/vid/638944/>
15. «Опрос: 80% жителей Крыма – за воссоздание единого государства с Россией». [online] Доступно: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/opros-80-zhiteley-kryma-za-vossozhdanie-edinogo-gosudarstva-s-rossiey.html>
16. «Про стан інформаційного простору Автономної Республіки Крим: рішення колегії Державного комітету телебачення і радіомовлення України від 29.05.08 р. №6/19». [online] Доступно: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=64968
17. «Путин: Крым был присоединен по желанию россиян». [online]. – Доступно: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=1465123&cid=7>
18. Сищук, ОА., 2015. «Інформаційно-психологічний компонент «гібридної» війни», *Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століть: тези міжнар. наук.-практ. конф.*, К.: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, с.143–147.
19. «Энциклопедия методов пропаганды». [online] – Доступно: <http://psyfactor.org/propaganda.htm>
20. Яковлева, НІ., 2010. «Пропаганда як складова політичної комунікації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси»», К., 18 с.

References

1. «V Krymu nachali informacjonnuju vojnu protiv musul'manskikh organizacij (In the Crimea, began an information war against Muslim organizations)». [online] Доступно: <http://www.rraid.org/ru/>
2. «V informprostranstve Kryma ne ostalos' neugodnyh k okkupacionnym vlastjam SMI – pravozashhitniki (In the informative space of Crimea there are no disagreeable mass media to the occupation authorities – human rights activists)». [online] Доступно: <http://interfax.com.ua/news/general/248113.html>
3. Gorbunin, V., 2015. «Gibrydna vijna» jak ključovyy instrument rossijs'koi' geostrategii' revanshu («Hybrid War «as a key tool for Russian geostrategy of revenge»», *Dzherkalo tyzhnja*, №2 (24 sichnja), s.3.
4. Golovko, VV., 2015. «Ukrai'na v umovah antyterrorystychnoi' operacii' ta rosijs'koi' zbrojnoi' agresii' (2014 r.) (Ukraine in

antiterrorist operation and Russian armed aggression (2014)», *Ukrai'ns'kyy istorychnyy zhurnal*, Vyp.3 (№522), s.176–193.

5. Gorban', JuO., 2015. «Informacijna vijna proty Ukrai'ny ta zasoby i'i' vedennja (Information war against Ukraine and means of its conduct)», *Visnyk Nacional'noi' akademii' derzhavnogo upravlinnja pry Prezidentovi Ukrai'ny*. [online] Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2015_1_21

6. Gaj-Nyzhnyk, P., 2016. «Rosijs'ko-ukrai'ns'ka vijna: osoblyvosti rozv'jazannja vijs'kovo-politychnogo konfliktu na Shodi i Pivdni Ukrai'ny za suchasnyh geopolitychnykh umov (Russian-Ukrainian War: Peculiarities of Solving the Military-Political Conflict in the East and South of Ukraine in Contemporary Geopolitical Conditions)», *Ukrai'noznavstvo*, №4, s.103–121.

7. Gulaj, V., 2016. «Rozgortannja «gibrydnoi'» vijny Rosijs'koi' Federacii' v umovah systemnoi' kryzy derzhavnoi' organizacii' Ukrai'ny: informacijno-komunikatyvni aspekty (Deployment of the «hybrid» war of the Russian Federation in the conditions of the systemic crisis of the state organization of Ukraine: informational and communicative aspects)», *Ukrai'na v systemi zmin paradygmy svitoporjadku ХХ–ХХІ stolit' : [monografija]*, Vinnycja: TOV «Nіlan-LTD», s.214–230.

8. Gulay, V., 2015. «Manipuljativno-propagandistskaja sostavljajushhaja «gibrydnoj» vojny Rossijskoj Federacii protiv Ukrainy: mifologemy proshlogo i novye imperskie imperativy (Manipulative – propaganda component of the «hybrid» war of the Russian Federation against Ukraine: myths of the past and new imperial imperatives)», *Studia Spoleczne*, №13, s.69–79.

9. «Dvenadcat' zjavlenij Putina, kotorymi Gитler by gordilsja (Putin's twelve statements that Hitler would be proud of)». [online]. Доступно: <http://www.charter97.org/ru/news/2015/4/8/146712/>

10. Egorova, LG., 2010. «Prostranstvo pechatnyh SMI Kryma: koncepcija prezentacii (The space of print media in Crimea: the concept of presentation)», *Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Serija «Filologija. Social'nye komunikacii»*, Т.26 (65), №3, s.110–119.

11. Zaliznjak, L., 2016. «Ukrai'na ta Rosija: vijna civilizacij (Ukraine and Russia: war of civilizations)», *Rosijs'ka okupacija i deokupacija Ukrai'ny: istorija, suchasni zagrozy ta vyklyky s'ogodennja: mat. Vseukr. nauk.-prakt. konf.*, К.: МП Леся, с.12–31.

12. «Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналіт. доповідь (Information challenges of the hybrid war: content, channels, countermeasures: analyst. Report)», 2016, за заг. ред. А Баровської, К.: НІСД, 109 с.

13. Isakova, TO., 2015. «Manipuljativni tehnologii' Rosijs'koi' Federacii' pid chas aneksii' Krymu: osoblyvosti zastosuvannja (Manipulative technologies of the Russian Federation during the annexation of the Crimea: peculiarities of application)», *Strategichni pryorityty*, Vyp.37, s.74–82.

14. «Kрым. Put' na Rodinu (Crimea. Path to the Motherland)». [online] Доступно: <http://www.vesti.ru/videos/show/vid/638944/>

15. «Опрос: 80% zhitelej Kryma – za vossozhdanie edinogo gosudarstva s Rossiej (Survey: 80% of the inhabitants of the Crimea – for the restoration of a single state with Russia)». [online] Доступно: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/opros-80-zhiteley-kryma-za-vossozhdanie-edinogo-gosudarstva-s-rossiey.html>

16. «Про стан інформаційного простору Автономної Республіки Крим: рiшення колегії Державного комітету телебачення і радіомовлення Ukrai'ny від 29.05.08 р. №6/19 (On the state of the informational space of the Autonomous Republic of Crimea: the decision of the college of the State Committee for Television and Radio Broadcasting of Ukraine dated May 29, 2008 No.6/19)». [online] Доступно: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=64968

17. «Putin: Krym byl prisoedinen po zhelanii rossiyan (Putin: Crimea was annexed at the request of the Russians)». [online]. – Доступно: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=1465123&cid=7>

18. Syshhuk, OA., 2015. «Інформаційно-психологічний компонент «гібридної» війни (Information and psychological component of the «hybrid» war)», *Ukrai'na v systemi zmin paradygmy svitoporjadku ХХ–ХХІ stolit' : tezy mizhnar. nauk.-prakt. konf.*, К.: Kyi'vs'kyy un-t im. B. Grinchenka, s.143–147.

19. «Jenciklopedija metodov propagandy (Encyclopedia of propaganda methods)». [online] – Доступно: <http://psyfactor.org/propaganda.htm>

20. Jakovljeva, NI., 2010. «Propaganda jak skladova politychnoi' komunikacii' : avtoref. dys. ... канд. polit. nauk: spec. 23.00.02 «Politychni instytuty ta procesy» (Propaganda as a component of political communication: author's abstract. dis ... Candidate Sciences: special 23.00.02 «Political institutions and processes»), К., 18 с.